

RISICO EN GEVAAR. EEN BLIK OP LUHMANN'S RISICO-SOCIOLOGIE

Tannelie Blom en Ton Nijhuis

1. INLEIDING

Soziologie des Risikos stamt uit 1991 en kan worden beschouwd als Luhmanns meest omvattende bijdrage aan het thema 'risico'. Daarvoor was al eerder aandacht gevraagd door de Britse antropologe Mary Douglas, geflankeerd door de politicoloog Aaron Wildavsky, maar binnen de Duitstalige sociologie heeft het vooral door Ulrich Beck's *Risikogesellschaft* (1986) een prominente plaats verworven (1). Met Douglas en Wildavsky (1983) aan de ene, Beck aan de andere kant, hebben we tevens de twee 'polen' van het sociaal-wetenschappelijke risico-debat te pakken. Waar Douglas en Wildavsky opteren voor een 'culturalistisch', of zo men wil: een 'constructivistisch' risico-begrip, gaat Beck uit van een 'objectivistische' notie van risico's. Onder een constructivistisch begrip van risico kan in algemeen zin de opvatting worden verstaan dat de perceptie en inschatting van risico's cultureel bepaald zijn. Achtergrond hiervan is de, met name uit het vergelijkend antropologisch onderzoek voortkomende constatering, dat de uiteenlopende percepties en inschattingen van risico's in verschillende maatschappijen niet kunnen worden teruggevoerd op 'objectieve', aan een gegeven cultuur *externe* factoren. Ulrich Beck benadrukt daarentegen dat met de ontwikkeling van nieuwe technologieën de (reflexief geworden/'gemoderniseerde') moderne maatschappij risico's aangaat waarvan de aard en omvang dermate zijn toegenomen, dat er in vergelijking met vroegere maatschappijen van een kwalitatieve omslag kan worden gesproken.

Voor wie bekend is met het werk van Luhmann zal het weinig verbazing wekken dat hij eerder affiniteit heeft met een constructivistisch dan met een objectivistisch risico-concept. We zullen verderop zien dat zijn risico-sociologie in zekere zin zelfs een poging is om nog een keer 'achter' de positie van iemand als Ulrich Beck te kruipen en inzichtelijk te maken waarom diens diagnose van de hedendaagse maatschappij zoveel stof heeft doen opwaaien. Tegelijkertijd zijn voor een historisch denkend socioloog als Luhmann de antropologische analyses van met name Mary Douglas evenmin bevredigend. Haar projectie van de culturele variabiliteit inzake risico-percepties op het door haar ontwikkelde 'grid/group'-raster leidt uiteindelijk tot een statisch, in wezen a-

historisch perspectief. Bovendien stappen Douglas en (de vroegere) Wildavsky wel erg lichtvaardig heen over het in de westerse cultuur ingesleten en praktisch ook relevante onderscheid tussen enerzijds als subjectief beschouwde risico-inschattingen en anderzijds de als objectief te boek staande uitkomsten van wetenschappelijk-statistische analyses van risico's. Luhmann ondervangt dit laatste probleem door het objectieve, statistische risico-begrip te reconstrueren als evenzeer het resultaat van een cultuurhistorisch ontwikkelingsproces. Waar het hem vervolgens om gaat, is te laten zien hoe het kan dat in de hedendaagse maatschappij dit traditioneel dominante risico-begrip onder druk is komen te staan van een risico-ervaring, zo niet een risico-cultuur die er naar tendeert iedere vorm van risico af te wijzen.

Methodisch gesproken volgt Luhmann in zijn analyse van de genese van het huidige risico-'syndroom' een schema waarvan hij de lijnen al had uitgezet in 'Gesellschaftliche Struktur und semantische Tradition', het openingsartikel van *Gesellschaftsstruktur und Semantik I*. Daarin formuleerde hij als these dat er een correlatie of co-variantie bestaat tussen de in semantiek (2) neergeslagen, cultureel beschikbare kennisbestanden en de ontwikkeling en stabilisatie van maatschappelijke structuren. Zo meende hij dat de o.a. door Koselleck, Conze en Brunner beschreven semantische ontwikkelingen die aan het einde van de Middeleeuwen op gang komen, om in de tweede helft van de 18e eeuw - Kosellecks 'Sattelzeit' - te culminereren in een tot op grote hoogte onomkeerbare, cultuurhistorische omslag, niet iets toevalligs konden zijn. Het suggereert volgens Luhmann een bepaald patroon, dat het kader van de zuiver historiografische analyse overstijgt. Om vat krijgen op dat patroon zou een historiserende benadering gecomplementeerd moeten worden met een functionalistisch perspectief - of zoals Luhmann het eigenlijk ziet: de oorspronkelijke samenhang tussen de historische en functionele beschouwing moet in ere worden hersteld. 'Historisme en functionalisme ontstaan gelijktijdig en hangen samen. Het functionalisme garandeert het historisme een zekere orde en begrensdheid met betrekking tot variatiemogelijkheden', zo schrijft Luhmann (GSI, 9). De meest algemene strekking van 'functionaliseren' is bij Luhmann het betrekken van een verschijnsel op een probleem; theorievorming dient er volgens hem precies toe om dit 'problematiseren' in banen te leiden, van systematische aanknopingspunten te voorzien. En dat is ook de functie die Luhmann aan zijn maatschappijtheorie toekent als het gaat om de sociologische analyse van semantische evoluties, of zo men wil: van culturele ontwikkelingen.

Voorzover het gaat om de *structurele* voorwaarden waaronder het thema risico binnen de huidige maatschappij een hinderlijke resonantie kan verkrijgen, is *Soziologie des Risikos* in grote lijnen een voortzetting van de 'politiek-sociologische tijdsdiagnose' (Reesc-Schäfer) waarvan Luhmann met *Ökologische Kommunikation* al een proeve had gegeven. Ook *Soziologie des Risikos* wordt in belangrijke mate gedragen door de diagnose van de moderne samenleving als een functioneel gedifferentieerde maatschappij. Daarin belasten de afzonderlijke functiesystemen elkaar, zonder dat er een coördinerende maatschappelijke instantie voorhanden is die kan verhinderen dat problemen gaan (en blijven) 'rondzingen'. Daar Luhmanns algemene reconstructie van de moderne maatschappij en de daarin structureel aangelegde problemen elders in dit tijdschrift uitgebreid aan de orde worden gesteld, zullen wij ons in het onderstaande bovenal concentreren op zijn *ideeën-historische reconstructie van de ontwikkeling van de hedendaagse risico-semantiek*. In vergelijking met zijn eerdere diagnoses van de

moderne maatschappij schuilt het bijzondere van Luhmanns risico-sociologie tot op zekere hoogte precies daarin dat hij een kennis- of cultuursociologische analysetechniek, die hij tot dan toe had gereserveerd voor historisch-sociologische studies zoals *Liebe als Passion* en de opstellen in de verschillende delen van *Gesellschaftsstruktur und Semantik*, nu vruchtbaar weet in te zetten voor de bestudering van een hedendaagse problematiek. Centraal in die analyse-techniek staat telkens de reconstructie en deconstructie van, cultureel gezien, centraal geposteerde differenties, om langs die weg uit te komen bij de blinde vlek van thematisch-semantisch gestuurde communicatieprocessen, bij dat wat verborgen blijft bij de cultureel bemiddelde communicatie (oftewel: maatschappelijke observatie) van problemen - of om ons tot het thema risico te bepalen: bij de verborgen drijfveren van een panisch geworden risico-communicatie.

Terwille van wat een 'systematische kennismaking' met Luhmanns risico-sociologie genoemd zou kunnen worden, zullen wij in het nu volgende eerst ingaan op de tamelijk eigenzinnige invulling die Luhmann aan het risico-concept geeft (zie paragraaf 2). Daarmee zijn de bakens uitgezet voor een verslag van Luhmanns reconstructie van de historische genese van de huidige risico-thematiek (zie paragraaf 3). In de volgende paragrafen (4 en 5) zal vervolgens worden ingegaan op de achtergronden van de volgens Luhmann welhaast pathologische verontrusting die het onderwerp 'risico' vandaag de dag oproept. In een afsluitende paragraaf zullen we tenslotte in het kort Luhmanns stellingname jegens de zogeheten nieuwe sociale bewegingen die tegen de risico-maatschappij ageren, onder de loep nemen.

2. RISICO EN GEVAAR

Soziologie des Risikos opent met de constatering dat de moderne, westerse maatschappij op een nogal bizarre wijze gefascineerd is geraakt door uiterst onwaarschijnlijke, maar dan ook catastrofale gebeurtenissen. Het zou nu te simpel zijn, zo meent Luhmann, om deze obsessie voor apocalyptische risico's terug te voeren op de catastrofale mogelijkheden van de moderne techniek. Weliswaar speelt, zoals we nog zullen zien, de alom-aanwezigheid van een hoog ontwikkelde technologie een belangrijke rol, maar indien angst voor catastrofes de verklaring van het huidige risico-syndroom zou vormen, dan zouden we dit in vroegere maatschappijen met hun veel geringere weerbaarheid tegen natuurrampen en epidemieën evenzeer, zelfs in versterkte mate moeten aantreffen. Überhaupt is Luhmann van mening dat het spreken over riskante techniek of over de risico's van de moderne technologie, een weliswaar comfortabele maar uiteindelijk elliptische manier van spreken voorstelt. Vanuit het gezichtspunt van een Luhmanniaanse sociologie kan het in eerste instantie alleen maar gaan om *communicatie* over risico's, om risico-communicatie: 'Slechts communicatie over techniek en dan in het bijzonder: het communiceren van beslissingen omtrent het al of niet inzetten van techniek is riskant' (SR, 7).

Indien het moderne risico-syndroom eerst en vooral begrepen moet worden als een communicatieve aangelegenheid, dan stelt zich automatisch de vraag van welke zinschema's en differenties risico-communicatie zich bedient en wat de moderniteit daarvan uitmaakt. Welke differentie, zo zou men om te beginnen al kunnen vragen,

wordt benut wanneer de publieke opinie iets als risico observeert en bijv. niet als heldendom of martelaarschap? En indien risico als groundbegrip van een risico-sociologie moet fungeren: wat is dan de andere zijde van de differentie risico...?

Gewoonlijk wordt risico gecontrasteerd met zekerheid. Dat kan in bepaalde gevallen functioneel zijn, zo meent ook Luhmann, bijvoorbeeld in de context van statistische risico-analyses. Zekerheid dient dan als een nulwaarde, als mathematisch ijkpunt, waarbij verder niet van belang is of volledige zekerheid ooit ergens gegeven is of gerealiseerd kan worden. Praktisch gesproken kunnen we er echter vanuit gaan dat zich nooit situaties voordoen waarin op, statistisch gezien, zekere wijze tussen risico en zekerheid gekozen kan worden. En daaraan kan meer en betere informatie ook niets verhelpen. Meer informatie resulteert voor hetzelfde geld in meer onenigheid inzake de vraag wat als risico en wat als zekerheid dient te worden beschouwd.

De tegenstelling tussen risico en onzekerheid levert daarnaast nog een ander probleem op. Wildavsky heeft aan een van zijn artikelen ooit als titel het adagium 'No Risk is the Greatest Risk' meegegeven. Dat is een compacte formulering van het idee dat een categorische weigering om risico's te nemen en boven alles naar zekerheid te streven, wel eens een zeer riskante beslissing zou kunnen zijn. Een dergelijk inzicht wordt door een exclusieve contrastering van risico met zekerheid echter ernstig bemoelijkt.

Om in ieder geval niet bij voorbaat de morele zelf-ingenomenheid van zekerheidzoekers in de kaart te spelen, stelt Luhmann voor om het begrip risico te definiëren aan de hand van het onderscheid *risico/gevaar*. Voor *beide* zijden van deze differentie (en daarmee onderscheidt deze differentie zich van andere differenties) geldt de veronderstelling dat er onzekerheid bestaat over de *toekomst* in termen van *mogelijke schade*. Het onderscheid tussen risico en gevaar betreft vervolgens de *attributie* van een mogelijke, toekomstige schade. Wordt die aan een externe omgeving, aan de natuur geattribueerd, in de veronderstelling dat handelende actoren er verder niets aan kunnen doen, dan spreken we over gevaar. Wordt een eventuele toekomstige schade daarentegen gezien als een mogelijk gevolg van de selectie van een handeling, dan spreken we van risico of over een riskante keuze. Gevaren ondergaan we; risico's gaan we aan (SA V, 135 e.v.).

Een paar kanttekeningen. Ten eerste geldt voor Luhmann dat attributies zélf altijd een versimpeling van veel complexere causale samenhangen voorstellen, met als gevolg een hoge mate van selectiviteit en dus: contingentie. Wat in het ene geval als gevaar wordt beleefd en behandeld, kan in een ander geval als risico worden aangemerkt; wat gisteren als riskant gedrag van persoon x werd gezien, kan morgen persoon y worden aangerekend. Bovendien gaat Luhmann er vanuit dat de observatie van een risico de observatie van een *beslissing* is: 'Over risico's spreekt men slechts wanneer een beslissing kan worden aangewezen, zonder welke de schade niet zou zijn opgetreden' (SR, 25). Daarbij is niet van belang of degene aan wie een riskante keuze wordt toegeschreven zichzelf ook ziet als een beslisser, net zo min als het tijdstip waarop die toeschrijving plaatsvindt er iets toe doet - ook in retrospectief kunnen riskante beslissers worden opgespoord. Om nu niet te hoeven aannemen dat bijvoorbeeld de beslissing om de zuidelijke rondweg te nemen i.p.v. de noordelijke terugblikkend als een riskante beslissing moet worden bestempeld, simpelweg omdat bij het passeren van een viaduct iemand een baksteen door de voorruit liet vallen, scherpt Luhmann het

risicobegrip nog iets aan. We moeten er vanuit gaan dat de observatie van een handeling als riskante beslissing steeds vooronderstelt dat de verschillende handelingsalternatieven zich voor de observator in ieder geval van elkaar onderscheiden qua kans op mogelijke, toekomstige schade.

3. TIJD EN RISICO

Zoals te verwachten is Luhmanns risico-begrip op een constructivistische leest geschoeid en moet dus niet objectivistisch worden opgevat, als zou het refereren aan op zichzelf staande, inherent riskante/gevaarlijke feiten. Het dient primair als kader voor een onderzoek naar de vraag hoe en op grond van welke overwegingen een eerste orde-observator, hier en nu, de toekomst indeelt naar genomen risico's en onvermijdelijke gevaren: 'Vooralsnog blijft het een open vraag of iets als risico of als gevaar wordt beschouwd. Wil men weten wat het geval is, dan moct men de observator observeren en daarbij zonedig theorieën omtrent de conditionering van zijn observeren betrekken' (SR, 36).

De eerste orde-observator waar het Luhmann in deze om gaat, is eerst en vooral de huidige maatschappij, d.w.z. de publiekelijk geventileerde nervositeit omtrent risico's en de politieke, juridische, economische, wetenschappelijke, cnz. communicatie daarover. En de pretentie is, dat het door hem voorgestelde risico-begrip, in combinatie met de theorie van de moderne, functioneel gedifferentieerde maatschappij, de mogelijkheid biedt om te observeren waarom de huidige samenleving zo obsessief risico's observeert, waarom 'de moderne maatschappij de toekomst aan zichzelf presenteert als risico' (SR, 45).

Nu lijkt het in zekere zin voor de hand te liggen dat moderne maatschappijen, in vergelijking met archaische of hoog-culturele samenlevingen, meer aandacht voor risico's hebben en relatief minder voor gevaren. Men zou het althans vanzelfsprekend kunnen vinden dat in de moderne maatschappij, met haar hoge organisatiedichtheid en haar welhaast ongebreidelde technisch vermogen, steeds meer gebeurtenissen en standen van zaken als de uitkomst van *beslissingen* gaan verschijnen en dat daarmee in ieder geval de basis is gelegd voor een groeiende sensitiviteit voor risico's. Wat ook de waarde van een dergelijke intuïtie mag zijn, Luhmann graaft in ieder geval dieper. Om te beginnen ziet hij een typisch verband tussen een verhoogde maatschappelijke gevoeligheid voor beslissingen en de definitieve overgang naar een *nieuwe tijdssemantiek* in de 18e eeuw. Die ontwikkeling moet op zijn beurt weer begrepen worden in samenhang met de opkomst van de moderne, functioneel gedifferentieerde maatschappij. In de kern van de zaak betreft het een omslag die Koselleck omschrijft als een *historisering* van tijd (Koselleck 1979). Blikken we terug op pre-moderne tijdssemantieken dan valt op dat zowel in cyclische als eschatologische tijdsvoorstellingen verleden, heden en toekomst nog een *eenheid* vormen. Men zou ook kunnen zeggen dat bij gebrek aan een voorstelling van een doorgaande ontwikkeling de notie van een *historische tijd* nog ontbreekt. Het alledaagse besef van het voorbije en het komende is gegrond in de natuurlijke tijd, d.w.z. in de tijd die men kan aflezen aan de uiterlijke veranderingen van de dingen, aan groei en bloei, aan de wisseling der dagen en seizoenen, etc. De geschiedenis zelf wordt als een in wezen onveranderlijke, zich hooguit cyclisch vernieuwende eenheid gedacht, als een moment

van de *harmonia mundi*. Dat is ook het tijdsbewustzijn dat ten grondslag ligt aan de *historia vitae magistra*, aan het idee dat de geschiedenis een fonds van voorbeeldige levenslessen voorstelt die een bovenhistorische, eeuwige geldigheid hebben (vgl. Nijhuis, 1996: 109-116).

Deze culturele voorstelling van tijd komt aan het begin van de moderne tijd onder druk te staan. Had het nominalisme het aan de middeleeuwse tijdsvoorstelling inherente essentialisme al een ernstige slag toegebracht, met de *Querelle des Anciens et des Modernes*, als de voorlopige afsluiting van Renaissance-polemieken zoals *musica antiqua* versus *musica moderna* en *maniera vecchia* versus *maniera moderna*, begint de carrière van het *inventio*-begrip als aanduiding van het uitgevondene, van het nieuwe dat nog niet eerder bestond (3). Intussen neemt met de overgang naar de moderne maatschappijvorm - en dat wil onder meer zeggen: met de uitdifferentiatie en verzelfstandiging van een markt-economie, van een gesecculariseerde wetenschap en van een zich statelijk organiserende en centraliserende politiek - de maatschappelijke complexiteit toe en stelt zich navenant het probleem hoe daartegenover voldoende selectiviteit kan worden opgebracht. Alleen al het ten gevolge van de boekdrukkunst sprongsgewijs toegenomen aanbod van kennis, en nu ook van nieuwe kennis moet er toe leiden dat 'nieuwe selectie- en ordeningsprincipes ontstaan... - het operatief toegankelijke geheugen van het systeem wordt zo zeer overbelast dat in zakelijk en temporeel opzicht krachtiger differenties gevonden moeten worden om ordening te herwinnen' (SR, 47).

Tegen deze achtergrond zouden we de constatering dat aan het begin van de nieuwe tijd de overgeleverde tijdssemantiek onder druk komt te staan, kunnen herformuleren als de vraag in hoeverre die cultureel bemiddelde interpretatie en duiding van tijd nog adequaat is. Immers, de toegenomen complexiteitsdruk noopt de moderne maatschappij er toe om in haar functiesystemen het voordien/nadien-schema, oftewel: het na-elkaar van gebeurtenissen, specifiek en nadrukkelijker te gaan benutten als complexiteit-reducerend ordeningsprincipe (vgl. GSI, 256). *Cyclische* tijdsvoorstellingen worden op grond van hun impliciete essentialisme steeds minder acceptabel: 'Hun functie had erin bestaan het constante karakter van de wezensvormen te symboliseren en duidelijk te maken dat het wezenlijke aan de tand des tijds ontsnapte' (GSI, 260). Een *eschatologisch* tijdsconcept - tijd die zich steeds nader tot God weet - staat volgens Luhmann dwars op de met functionele differentiatie onvermijdelijk gegeven ontwikkeling van systeemspecifieke tijdritmes en -horizonten: 'De tijd van de kooplieden is niet de tijd van de monniken; de tijd dat politieke intenties geheim moeten worden gehouden is niet de tijd die een nieuwe theorie nodig heeft om erkenning te vinden. Kalenders en klokken meten nu nissen waarin men nog over dezelfde tijd kan spreken, terwijl zij daarvoor er met name toe dienden om te bepalen wat er op vastgestelde tijdstippen diende te gebeuren' (SR, 47). Natuurlijk gold ook voor de middeleeuwen dat het tijdsbestek van de monnik een andere was dan die van de marskramer of van de kruisridder. Luhmanns suggestie is echter dat met een zich doorzettende functionele differentiatie en met een toenemende autonomie van de functiesystemen deze divergentie van tijdshorizonten zich duidelijker begint te manifesteren, totdat er geen gemeenschappelijk eindpunt meer over is, geen voor allen nakend einde der tijden.

Vanuit een historisch perspectief kunnen we in ieder geval zien dat zich in de vroegmoderne periode tegenover cyclische en eschatologische tijdsopvattingen een lineair tijdsconcept doorzet. Daarin verschijnt de toekomst als principieel open, als niet-gedetermineerd en onvoorspelbaar. Het enige wat we dan nog over de toekomst kunnen weten, is dat deze anders zal zijn dan het verleden en het heden: verleden, heden en toekomst beginnen uit elkaar te vallen. Een voorlopige afronding van deze ontwikkeling vindt plaats in de tweede helft van de 18e eeuw. Gepaard aan een hernieuwde belangstelling voor geschiedenis en geschiedschrijving gaat tijd als een reflexief fenomeen gedacht worden: de tijd begint in de tijd te verschijnen - als een toekomstig of verleden heden, als het verleden van een toekomstig heden, als de toekomst van een verleden heden, etc. Daarmee wordt tijd een uiterst dynamisch, flexibel iets en dit op basis van een differentie die volgens Luhmann de Leitdifferenz van de moderne tijdssemantiek vormt, namelijk de differentie verleden/toekomst. De richtingwijzende these luidt 'dat in de nieuwe tijd de differentie tussen verleden en toekomst de tijdssemantiek gaat aanvoeren en zorg gaat dragen voor de adaptatie van deze semantiek aan de veranderde maatschappelijke structuren' (SR, 46).

Waar blijft in deze tijdssemantiek het tegenwoordige heden? Dat wordt het standpunt van de observator die observeert met behulp van het onderscheid verleden/toekomst de blinde vlek van de observatie van tijd, 'de onzichtbaarheid van de tijd, de niet-observeerbaarheid van het observeren' (SR, 50; vgl. GSI, 261-63). Het heden is echter niet alleen het standpunt van observatie, het is ook altijd en onvermijdelijk het actuele moment van opereren, van communiceren of handelen. Gegeven nu de stijging van de maatschappelijke complexiteit, i.e. de toename van de telkens gegeven handelingsmogelijkheden, begint de selectiviteit van iedere afzonderlijke handeling in het oog te springen. Dat vormt vervolgens het aanknopingspunt voor de stilering van handelingen als beslissingen (4). Deze groeiende sensitiviteit voor beslissen laat zich o.a. aflezen aan een al vanaf de 15e eeuw groeiende interesse voor allerlei, zelfs religieuze (Pascal!) calculatie- en beslissingsmodellen. Die mondt in de 18e eeuw uit in een grote belangstelling voor kansberekening en statistiek, en een ware hausse van loterijen en aanverwante kansspelen. 'Veel van wat vroeger in het leven min of meer vanzelfsprekend was, wordt nu geacht de uitkomst van een beslissing te zijn - en dit tegen de achtergrond van meer keuzemogelijkheden met (dus) een hogere informatiewaarde' (SR, 52).

De toegenomen maatschappelijke gevoeligheid voor beslissingen kan in combinatie met het besef van een open toekomst vervolgens tot de overtuiging leiden dat beslissingen in het hier en nu tevens vastleggen welke mogelijke toekomst de toekomst zal vormen. De toekomst arriveert niet blind, maar gaat begrepen worden als afhankelijk van menselijke beslissingen, als tot op zekere hoogte maakbaar. Natuurlijk kunnen menselijke stervelingen nooit met zekerheid weten wat er in de toekomst gaat gebeuren of hoe genomen beslissingen zullen uitpakken. In die zin is (en blijft) het beslissen dat telkens een nieuwe toekomsthorizon opent, een beslissen onder onzekerheid. Dit beslissen onder onzekerheid wordt vervolgens een *riskant* beslissen wanneer wordt geobserveerd dat die onzekerheid zich tevens uitstrekt over de vraag, welke schade wordt opgelopen wanneer de zaken uiteindelijk anders uitpakken dan verwacht of gehoopt. Anders geformuleerd: beslissen wordt riskant wanneer de mogelijkheid wordt ingecalculeerd dat de beslissing in de toekomst wel eens betreurd zou kunnen worden (SR, 19 e.v.).

4. BESLISSERS EN GETROFFENEN

Het moderne risico-bewustzijn, zo zouden we Luhmanns bevindingen kunnen samenvatten, teert op een bijzondere, historisch nieuwe tijdssemantiek. Dat geeft echter nog geen antwoord op de vraag waarom (en in welke zin) de communicatie over risico's de huidige maatschappij voor een probleem stelt. Inzichtelijk is dat een samenleving die de toekomst meer en meer afhankelijk gaat zien van beslissingen ook sterker de neiging zal vertonen om risico's te observeren. Maar op zichzelf geeft dat nog geen aanleiding om van een onevenwichtige of zelfs neurotische obsessie met risico's te spreken. Luhmann onderkent dit natuurlijk ook. Het huidige risico-syndroom ontstaat volgens hem pas wanneer de differentie risico/gevaar overwoekerd raakt door de tegenstelling beslisser/getroffene. Dit laatste onderscheid vindt zijn grond in het feit dat het nooit mogelijk is (geweest) en zal zijn dat iedereen aan alle beslissingen deel kan nemen. Het is echter heel wel mogelijk dat een niet-beslisser zich bedreigd voelt door de beslissing van een ander. Precies omdat hij of zij een niet-beslisser is, geen controle heeft over het al of niet aangaan van grotere of kleinere risico's, kan de niet-beslisser zich een getroffene voelen: hij of zij wordt buiten zijn of haar schuld of persoonlijk toedoen aan *gevaar* blootgesteld. Het riskante beslissen van de één kan voor de ander kortom een gevaar worden, ook al ziet de getroffene dat het voor de beslisser om een risico gaat (5).

Wat Luhmann nu constateert, is dat in de 20e eeuw, en dan met name na de Tweede Wereldoorlog, zich een 'Universellwerden des Betroffenseins', een universalisering van het getroffen-zijn heeft voltrokken. Vandaag de dag kan een ieder in goede gemoede claimen het mogelijk slachtoffer te zijn van riskante beslissingen die door anderen elders worden genomen, desnoods in de vorm van een getroffen zijn door het getroffen-zijn van anderen - in Bhopal, rond het Baikalmeer of langs de Nederlandse rivieren. Aan deze universalisering van het getroffen-zijn hebben verschillende factoren bijgedragen. Een daarvan is de ontwikkeling van de moderne, hoog-complexe technologie. Het ligt natuurlijk voor de hand om daarbij aan zaken als de uitvinding van de atoombom en de daarop volgende nucleaire wapenwedloop te denken. Het is immers weinigen ontgaan dat wat een select groepje beslissers tijdens de Koude Oorlog als politiek-militair risico overwoog, voor miljoenen mensen een niet verkozen dood had kunnen betekenen. Volgens Luhmann heeft de moderne technologie echter nog los van de catastrofale mogelijkheden van alle wapen- en kerntechnologie een paradigmatische betekenis voor het spreken over risico's en wel op grond van een typische, reflexieve structuur.

Onder hoog-technologie verstaat hij in het algemeen die technische artefakten die Zusatztechnologien vereisen terwille van de controle op hun eigen functioneren. Dergelijke hulptechnologieën moeten in geval van storingen worden ingeschakeld; ze dienen ook dan te blijven functioneren wanneer de toevoer van energetische hulpbronnen wordt afgesneden, of wanneer ze per ongeluk buiten werking zijn gesteld. Of zoals Luhmann schrijft: 'Dus aan de ene kant de paradoxale eis van niet-uitschakelen ondanks uitschakelen, hetgeen hogere orde controlemechanismen verlangt, waarvoor wederom hetzelfde geldt; aan de andere kant de asymmetrie van uitschakelen en aanschakelen met de specifieke toespitsing op het aanschakelen van het uitschakelen, waarvoor de simpele oplossing van het afsnijden van de toevoerbronnen niet volstaat' (SR, 102).

Het valt te betwijfelen of Luhmann met deze karakterisering van uiterst complexe, geavanceerde techniek die technisch functioneren als input van technisch functioneren benut, veel indruk zal maken binnen kringen van hedendaagse techniekonderzoekers. Interessanter dan een classificatie van verschillende vormen van techniek in termen van hoger of lager, van complex of simpel, is in feite het algemene techniek-concept dat achter Luhmanns beschouwingen schuil gaat. Net als de meeste constructivistische techniekonderzoekers wijst Luhmann de tegenstelling tussen techniek en natuur af. Binnen het raamwerk van zijn algemene theorie moet een tegenstelling tussen techniek en ecologie eveneens onbegrijpelijk blijven. De processen in een kernreactor zijn geen communicatieprocessen, maar fysische processen: ze behoren dus noodzakelijkerwijs tot de omgeving van de maatschappij, tot de natuur. Techniek is zelf een ecologisch gegeven, 'een gegeven dat daardoor wordt versluierd dat men nog steeds van een tegenstelling tussen natuur en techniek uitgaat' (SR, 108).

Misschien heeft het, als we Luhmann volgen, überhaupt geen zin om techniek als een tegenpool van iets anders op te vatten, maar gaat het in abstracto eerder om een grens of een uitsnede. Het artificiële aan techniek is bij Luhmann in ieder geval niet zozeer het artefakt zelf, wel de grens die er mee wordt getrokken tussen causale samenhangen die zich laten controleren en alle overige, tegelijkertijd gegeven causale betrekkingen. Techniek is in die zin altijd een simplificatie binnen het overcomplexe veld van causale samenhangen: 'Het resultaat van "technologisering" is dus een meer of minder succesvolle isolering van causale samenhangen, met als gevolg dat (1) processen controleerbaar, (2) bronnen planbaar en (3) fouten (inclusief slijtage) onderkend en toerckenbaar worden' (SR, 98).

In aansluiting op een analyse van Hans Radder zou men ook kunnen spreken over de causale sluiting van een bepaald operationeel bereik. Voor Radder zelf geldt dat een systeem S gedurende een bepaald tijdsinterval gesloten is wanneer aan de volgende voorwaarden wordt voldaan:

- 1) voor de relevante gebeurtenissen in S bestaan geen voldoende voorwaarden buiten S: de gebeurtenissen binnen S worden slechts door toestanden binnen S zelf in gang gezet;
- 2) in de omgeving van S zijn op z'n minst die voorwaarden gerealiseerd die noodzakelijk zijn voor het intreden van de gewenste of relevante gebeurtenissen in S;
- 3) de toestanden en gebeurtenissen die zich feitelijk voordoen binnen S zijn geen voldoende voorwaarde voor het optreden van als relevant beschouwde toestanden buiten S: relevant geachte causale beïnvloeding is wederzijds uitgesloten (Radder 1986: 666).

Let wel, het gaat telkens om *relevant geachte gebeurtenissen en causale relaties*, om een simplificatie of zelf verkozen blindheid voor niet-relevante, maar evenmin uit te sluiten interferenties tussen het artefakt/gesloten systeem en zijn omgeving. Het gaat dus steeds om een *relatieve* sluiting, een relativiteit die zich vervolgens kenbaar maakt in de vorm van slijtage, onnauwkeurigheden, pech - kortom, in de vorm van onvermijdelijke defecten en niet geïntendeerde neveneffecten. De met techniek getrokken grens tussen gecontroleerde en niet-gecontroleerde causaliteit is en blijft een selectie en dus riskant.

Luhmann gaat er nu vanuit dat bij een stijgende complexiteit van artefakten niet alleen het aantal gecontroleerde causale relaties toeneemt, maar tevens de kansen op niet beoogde interferenties tussen het artefakt en zijn omgeving. Dit onvermijdelijk probleem van de techniek wordt in hoog-technologieën door meer techniek, door hulptechnologie opgelost - om uiteindelijk op een geïntensiverde versie van het probleem techniek uit te komen. Ook Zusatztechnologie, ook regel- en bewakingstechniek is en blijft techniek en dus riskant. Het controleren van riskante techniek door riskante techniek loopt dan het risico van een interferentie tussen een tweetal niet gecontroleerde domeinen van causale betrekkingen. Zo ontstaat de mogelijkheid dat afwijkingen worden versterkt, dat het systeem in de vorm van een positieve feedback op zichzelf begint te reageren, of dat, zoals het Three Miles Island-ongeluk heeft laten zien, de secundaire (veiligheids)technologie het zicht op een beginnende catastrofe eerder verduistert dan voor alarm zorgt. Luhmann: 'Zeker - techniek is beslist niet het enige voorbeeld van riskant beslissen. Echter, aan de nieuwe hoog-technologieën kan men aflezen dát en hóe risico reflexief wordt. Dat verleent aan techniek binnen de context van de risico-communicatie een exemplarische, paradigmatische betekenis. Het procédé van simplificatie en isolering, dat het risico van niet-functioneren insluit, wordt wederom toegepast om dit risico op te heffen of tenminste in te dammen' (SR, 105).

5. MASSAMEDIA EN PROTEST

We hebben met het bovenstaande de gelegenheid te baat genomen om kort in te gaan op Luhmanns opvatting over techniek. Zoals hij zelf echter al aangeeft, is de ontwikkeling van de moderne technologie slechts één van de factoren die van invloed zijn geweest op het ontstaan van het huidige risico-syndroom. Van niet te onderschatten invloed op de verspreiding en intensivering van het risico-bewustzijn, op de universalisering van het getroffen-zijn, is bijvoorbeeld ook de opkomst van de massamedia geweest, eveneens een typisch 20e eeuws fenomeen. De moderne massamedia hebben de communicatie over risico's niet alleen aan een veel groter bereik geholpen. Ze zorgden er tevens voor dat de directe, altijd beperkte ervaring met risico's vandaag de dag sterk aan betekenis heeft ingeboet, vergeleken met door radio en televisie bemiddelde *voorstellingen* van risico's. De leefwereld van mijnwerkers, paddestoelenzoekers en soldaten is op een risicoloze wijze toegankelijk geworden door de cameraman en de interviewer die hen op de voet volgen.

Bij dit alles wordt een bijzondere rol gespeeld door die protestbewegingen die in de jaren tachtig door de sociologie tot nieuwe sociale bewegingen zijn gedoopt. Daarbij ging het in eerste instantie om zogeheten single issue-bewegingen, zoals bijvoorbeeld de kraakbeweging, het anti-Kalkar-protest, het verzet tegen de kruisraketten, etc. De toevoeging nieuwe werd destijds expliciet ingevoerd, om enkele in het oog springende verschillen met de klassieke sociale bewegingen (de arbeidersbewegingen uit de 19e en eerste helft van de 20e eeuw) te markeren, zoals een geringe organisatiegraad in combinatie met een sterke afhankelijkheid van hier en nu actuele thema's. Wat Luhmann zelf aan de hedendaagse protestbewegingen opvalt, is dat ze niet zozeer 'emancipatorische programma's oppakken en meer of minder moedig tastbare belangen propageren', als wel bij voortduring 'getroffen-zijn tegen beslissing uitspelen' (SR, 148). De typische kenmerken van de nieuwe sociale bewegingen hangen in Luhmanns

visie dan ook direct samen met het beslissers/getroffenen-complex, bijvoorbeeld met het sociaal gezien diffuse en amorfe karakter van de universalisering van het getroffen-zijn. Per slot van rekening gaat het telkens om zeer uiteenlopende vormen van getroffen-zijn, om een vormloze massa van getroffenen die zich niet laat respecificeren in termen van sociale eenheden of specifiek onderscheidbare groepen: 'Het syndroom beslisser/getroffene laat zich niet uitdifferentiëren - noch in termen van rollen, noch in termen van beroepsgroepen, noch organisatorisch of in welke andere vorm als sociaal systeem dan ook' (SR, 120). Precies omdat onder voorwaarden van hun wereldwijde, diffuse verwantschap de getroffenen niet organiseerbaar zijn, komt het typisch tot vormen van parademocratische vertegenwoordiging, i.e. tot zelfbenoemde woordvoerders die namens alle verontrusten zich richten tot en tegen de beslissers.

De vraag is echter hoe een dergelijke, op het eerste gezicht toch vrij abstracte configuratie van getroffenen contra beslissers, zoveel emotionele energie los kan maken. Nu hebben we eerder al geconstateerd dat volgens Luhmann het huidige risico-syndroom zijn definitieve vorm begint te krijgen wanneer de differentie risico/gevaar overwoerd raakt door de tegenstelling beslisser/getroffene. Wat voor de beslisser een risico voorstelt, kan dan voor de getroffene een gevaar gaan betekenen. De differentie risico/gevaar begint zich langs die weg in zichzelf te herhalen... en wankelt. Risico's worden gevaren! Luhmann spreekt zelfs van een paradox: 'We staan hier voor een klassieke sociale paradox: de risico's zijn gevaren, de gevaren zijn risico's, omdat het om één en dezelfde zaak gaat die op basis van een onderscheiding wordt geobserveerd die verlangt dat beide zijden onderscheiden blijven. Hetzelfde is verschillend' (SR, 117).

Nu schuilt volgens Luhmann het probleem van paradoxen daarin, dat ze het observeren blokkeren, daar het observerende systeem onzeker wordt over de vraag welke zijde van de differentie die de observatie stuurt, gekozen moet worden. Zo stelt bijvoorbeeld de Kretenzische leugenparadox de observator voor het onbeslisbare dilemma of de Kretenzer die beweert dat alle Kretenzers leugenaars zijn ofwel liegt, ofwel dat die bewering niet waar is. Of om terug te keren naar de paradox die ontstaat wanneer het onderscheid risico/gevaar zich in zichzelf herhaalt: iets is een risico omdat het een gevaar is en iets is een gevaar omdat het een risico is! - en dit terwijl risico en gevaar elkaar definitoerisch uitsluiten. Luhmann heeft er dikwijls op gewezen dat een veel voorkomende strategie voor de neutralisering van paradoxen er in bestaat de paradox te bedekken onder nieuwe differenties en zo aan het zicht te onttrekken. Zo kan, *gegeven Luhmanns definitie van risico (en gevaar)*, de paradoxale contaminatie gevaarlijk risico gerepresenteerd en tegelijkertijd onzichtbaar gemaakt worden door slecht/goed-onderscheidingen zoals havik/duif, milieuvervuiler/natuurbeschermer, etc. Haviken en milieuvervuilers nemen gevaarlijke risico's die de duiven en natuurbeschermers aan het risico van gevaar blootstellen. En het is voor de protestbeweging telkens duidelijk aan welke zijde van de differentie zij zich beweegt. Het is precies aan dit soort observatieschema's dat de publieke opinie zich emotioneel kan opladen en de getroffenen welhaast automatisch als slachtoffer gaat zien, terwijl de beslisser per definitie de dader wordt.

Misschien is het verstandig om hier even pas op de plaats te maken en nog eens te wijzen op de inzet van Luhmanns analyse. Waar het hem om gaat, is een sociologische verklaring te geven van een *cultureel* verschijnsel, van een in de

moderne maatschappij om zich heen grijpende afkeer van risico's überhaupt, van het idee dat het zinvol kan zijn een onderscheid te maken tussen aanvaardbare en niet-aanvaardbare risico's. En wat hij constateert, is dat door het in elkaar schuiven van de differenties risico/gevaar en beslisser/getroffene, en versterkt door goed/kwaadschematiseringen zoals natuurbeschermer/milieuvervuiler, de nieuwe sociale bewegingen al te gemakkelijk het gevaar/risico lopen in een protest van de angst te verzanden. Die retoriek van de angst heeft geen boodschap aan statistische risico-analyses, noch aan economische, politieke of wetenschappelijke overwegingen. Angst voor het onwaarschijnlijke is en blijft een angst die zich niet discursief laat weerleggen en die zichzelf als argument genoeg is: 'Angst is immuun voor iedere kritiek van de zuivere Rede. Ze is het moderne apriori - niet empirisch, maar transcendentiaal. Zij is het principe dat niet verzaakt wanneer alle principes verzaken' (ÖK, 240).

Interessant in deze is de symbiotische relatie tussen de nieuwe protestbewegingen en de massamedia. Op zichzelf, zo merkt ook Luhmann op, zijn kranten, tijdschriften, radio- en televisieomroepen niet per se vóór of tégen technologische vooruitgang, niet *zonder meer* gevoelig voor ecologische problemen, etc. In medialand gaat het om *nieuws* - maar natuurlijk kan dat bestaan uit demonstratieve optochten of uit piraterij van de Franse regering. Bij gebrek aan stabiele organisatievormen en lange termijn-programma's zijn de nieuwe sociale bewegingen voor een belangrijk deel afhankelijk van deze gevoeligheid voor nieuws. Zonder de moderne media geen moderne sociale bewegingen. Dat heeft natuurlijk een keerzijde. De tijdsperspectieven van protestbewegingen en van massamedia (waarvoor nieuws alleen nieuws is wanneer het nieuws nieuw is) lopen veelal sterk uiteen. Het gevolg is een hoog slijtage aan protestthema's en navenant korte carrières van single issue-bewegingen. Luhmann: 'De massamedia zorgen voor een snelle resonantie en popularisering van thema's, ja uiteindelijk zelfs voor een onteigening van thema's. Ze integreren het protest - deels omdat zij de protesterenden als leveranciers van informatie nodig hebben of als zodanig kunnen gebruiken, deels omdat zelfs een protest tegen de media nog op de media is aangewezen en de kritiek dus de universaliteit van dit forum bevestigt, en anders niet naar voren gebracht zou kunnen worden' (SR, 152).

6. TER AFSLUITING: RISICO EN POLITIEK

Zelfs een oppervlakkige lezer van Luhmanns meer politiek getinte diagnoses van de moderne maatschappij, zoals hij die bijvoorbeeld ten beste geeft in *Ökologische Kommunikation* en in *Soziologie des Risikos*, zal één ding niet kunnen ontgaan: Luhmann heeft weinig last van warme gevoelens jegens de Protestbewegingen unserer Tage. Hij irriteert zich telkens weer aan hun in zijn ogen bloedeloos moralisme en spreekt met nauwelijks verholen minachting van een 'klein-burgerlijke intelligentie behept met de humor van schoolkrantjes en een proleten-esthetiek' (SR, 152). De enige manier waarop protestthema's duurzaamheid kunnen verkrijgen bestaat erin, zo houdt hij de Duitse *Eco's* en *Fundis* voor, dat de protesterenden zich aan de bestaande instituties confirmeren, hetzij door ambtelijk secretaris van een nieuw adviesorgaan van de overheid te worden, hetzij door een politieke partij op te richten die uiteindelijk *wel* bereid is regeringsverantwoordelijkheid te dragen.

Deze uitspraken zijn hoogst opmerkelijk. Terwijl Luhmann zich zo vaak ergert aan het moralisme van anderen, schroomt hij niet hem onwelgevallige posities op een niet minder moralistische kritiek te tracteren. Gelukkig is er ook een andere Luhmann, een die zich bij zijn theoretische leest houdt en onverschrokken het pad van de functionele analyse blijft bewandelen. Langs die weg komt Luhmann tenminste tot een meer serieuze inschatting van het belang en de maatschappelijke functie van de nieuwe protestbewegingen. Tot welke negativiteit dergelijke bewegingen precies als *protestbewegingen* ook veroordeeld mogen zijn - 'Protesten zijn communicaties die *aan anderen* gericht zijn en *hen* tot verantwoording roepen' (SR, 135) -, ze compenseren in ieder geval een structureel aangelegde blindheid voor thema's en problemen die systematisch buiten het gezichtsveld van de functiesystemen liggen: 'De protesterende reflexie presteert iets wat nergens anders wordt gepresteerd. Zij pakt thema's op die geen enkel functiesysteem als een eigen thema zou (h)erkennen. Zij staat dwars op die zelfbeschrijvingen die het primaat van functionele differentiatie binnen de functiesystemen weerspiegelen' (SR, 153).

In tegenstelling tot wat Habermas soms schijnt te hopen, is deze bijzondere functie van het door sociale bewegingen uitgedragen protest voor Luhmann geenszins een aanleiding om aan de publieke opinie een algemene, maatschappelijk verplichtende rechtersrol toe te kennen. Het protest kan wel claimen een unieke positie in te nemen, maar niet een bij voorbaat geprivilegerde positie, niet over vernünftiger Urteilsgrundlagen te beschikken dan alle andere communicatiesystemen. Wat de nieuwe sociale bewegingen aanleveren, is volgens Luhmann een bijzondere vorm van maatschappelijke zelfobservatie en -beschrijving, namelijk in de vorm van een protest van de maatschappij tegen zichzelf. Dat is niet per definitie revolutionair-progressief, noch (neo)conservatief. De eigenlijke winst bestaat veeleer in een toenemende sensibiliteit van de maatschappij voor de sociale kosten die verbonden zijn met de manier waarop zij zichzelf telkens via toekomstperspectieven bindt.

Op dit punt aangekomen wordt echter een structurele beperking van Luhmanns sociologie en maatschappijtheorie zichtbaar. Die komt er kort gezegd op neer dat zijn analysekader niet of nauwelijks gevoelig is voor de ongelijke verdeling van *macht* in de samenleving, de reële verschillen tussen groepen en personen waar het gaat om kansen op beïnvloeding van politiek-maatschappelijke besluitvormingsprocessen. De differentie beslissers/getroffene signaleert ook het onderscheid tussen de macht om eventueel riskante beslissingen te nemen en door te zetten, en de machteloze onderworpenheid daaraan. Complementair aan de universaliteit van het getroffen-zijn staat een concentratie van economische, politieke en militaire beslissingsmacht. In die zin zijn de nieuwe protestbewegingen niet alleen de uitdrukking van een cultureel bemiddelde angst voor risico's überhaupt, maar tevens van een verzet tegen ongelijke machtsverhoudingen. De cultuur- of kennis-sociologische analyse die Luhmann van risico en protest geeft benadrukt semantische ontwikkelingen en verschuivingen; ze zou o.i. aan kracht winnen wanneer ze zou worden verbonden met een politiek-sociologische analyse van de maatschappij in termen van macht en het vermogen van sociale groepen of elites om mogelijke toekomst te definiëren en vorm te geven.

VOETNOTEN

- (1) Eerdere bijdragen van Luhmann aan het thema 'risico' behelzen o.a. "Gesellschaftsstrukturelle Bedingungen und Folgeprobleme des naturwissenschaftlich-technischen Fortschritts" (opgenomen in SA IV) en de in 1989 aan de Hochschule St. Gallen gehouden lezing "Risiko und Gefahr" (opgenomen in SA V) Opvallend is overigens, dat Luhmann niet of nauwelijks ingaat op het werk van Beck.
- (2) Om precies te zijn: onder 'semantiek' verstaat Luhmann de in en door sociale systemen ontwikkelde interpretaties en afgrenzingen van thema's waaraan in communicatieprocessen gerefereerd kan worden als een intersubjectief beschikbaar weten omtrent die uitsnede van de wereld die in de communicatie (thematisch) centraal staat.
- (3) Zie over deze cultuurhistorische betekenis van de 'Querelle' o.a. H.R. Jaub (1964) en M. Doorman (1994: 41-62).
- (4) Luhmann gaat er vanuit dat iedere handeling een selectie voorstelt, maar dat de perceptie van een handeling als 'beslissing' precies die selectiviteit naar voren haalt: 'In tegenstelling tot gewone handelingen *thematiseren* beslissingen hun eigen contingentie... Wat als eenheid van een beslissing fungeert is m.a.w. de geordende relatie tussen alternatieven' (SA III, 339-340).
- (5) Vgl. SR, 77: 'In die mate waarin men de toekomst waarneemt als afhankelijk van beslissingen en daarmee beslissingen als riskant verschijnen, zal deze discrepantie tussen de perspectieven een sterkere uitwerking hebben.'

BIBLIOGRAFIE

- DOORMAN, M. (1994), *Steeds mooier: over vooruitgang in de kunst*, Amsterdam.
- DOUGLAS, M. & A. WILDAVSKY (1983), *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers*, Berkeley.
- JAUB, H.R. (1964), 'Ästhetische Normen und geschichtliche Reflexion in der "Querelle des Anciens et des Modernes"', pp. 8-64, in: PERRAULT, Ch. (ed.), *Parallèle des Anciens et des Modernes en ce qui regarde les arts et les sciences*, München.
- KOSELLECK, R. (1979), *Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main.
- NIJHUIS, T. (1996), *Structuur en contingentie - Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving*, Assen.
- RADDER, H. (1986), 'Experiment, Technology, Knowledge and Power', *Social Studies of Science* 16.